

Marko Pranjić

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

UDK 371.2(38)

Primljeno: 28. 12. 2015.

Prihvaćeno: 29. 12. 2015.

Izvorni znanstveni članak

SUSTAV ODGOJA I OBRAZOVANJA U ATENI

Sažetak

Iščitavajući najstarije izvore i argumentirajući njima, u istraživanju se došlo do zaključka da je Solon osoba koja je usustavila atenski odgoj i obrazovanje omogućujući svojim propisima da se svatko razvija prema prirodnim sklonostima u svojoj umnoj i tjelesnoj snazi. Nositelj odgoja u početku je obitelj, a on se zrcalio već u korištenju bajkama i igračkama dok je dijete bilo u kolijevci te nastavio nakon šeste godine angažmanom nadziratelja koji je pratio dijete u školu, gdje su učenici osim čitanja, pisanja i računanja dobivali i prve informacije o glazbi, crtanju i gimnastici. Prvotna poduka u čitanju, pisanju i računanju bila je ponešto mehanička, a kasnije usvajanje najboljih pjesničkih djela, za što je bio zadužen gramatičar, znatno je određivalo duševni i etički razvoj odgajnika. U nastavi se koristilo književnim proizvodima od općega društvenog dobra, pa su djeca "utvrđivala" ono što su kod kuće slušala, što je uznosilo i duh njihovih roditelja. Naizust su učili pjesme i pjevali ih uz kitaru i liru, a u gimnastici su iz njih pokupljene ideje žarile mladenački polet. Tako je poduka bila u skladu s duhom i mišljenjem koji su vladali u obiteljskom domu, odnosno s cjelokupnom narodnom tradicijom. Na taj su način atensku djecu skladno i u istom pravcu odgajali roditeljski dom, škola i javni život, pa se nikako nije mogla dogoditi odgojna dihotomija. Jamac tome bio je dobro osmišljen odgojno-obrazovni sustav koji je išao od roditeljskoga doma preko osnovnoškolskoga obrazovanja, a potom srednjoškolskoga, gdje je naglasak bio na gramatici, aritmetici, geometriji, astronomiji te znatno višem stupnju atletskih i borilačkih vještina. Obrazovanje je završavalo u sferama spekulativne filozofije i veoma učinkovite pravničke retorike.

Ključne riječi: Solon, skrbnik, škola, gramatist, gramatičar, odgoj, obrazovanje, Atena, antička Grčka

1. Solon

Kao što je Likurg uredio javni život Spartanaca, tako je atički arhont Solon (o. 638. pr. Kr. – o. 558. pr. Kr.) nastojao urediti život Atenjana¹ negdje između 594. i 590. pr. Kr., kada je uveo široku konstitucionalnu reformu u Ateni. Nažalost, o tome i iz tog vremena nemamo pisani trag, ali će oko 250 godina poslije o tome svjedočiti Eshin (389. pr. Kr. – 314. pr. Kr.), grčki državnik i jedan od deset atičkih govornika², u svojem djelu *Protiv Timarha* (9-12)³, gdje se govori o učiteljima (*διδάσκαλοι*, *didaskaloi*), učionici (*διδασκαλεῖον*, *didaskaleion*), učiteljima tjelesnoga odgoja, tj. paidotribima (*παιδοτρίβαι*, *paidotribai*), školama hrvanja, tj. palestrama (*παλέστραι*), skrbnicima (*παιδαγωγόι*), kolovođama (*koregozi*, *χορηγόι*) i gimnazijarsima (*γυμνασιαρχόι*). To je prvi povijesni dokaz o Solonovim pedagoškim propisima ili zakonima, iako neki znanstvenici ne smatraju da je iza njih stajao sam Solon (Golden, 1990, 65-67). Vežući Solonovo ime uz te zakone, Eshin im je osnažio autoritet u očima svojih sugrađana. Na stranu autentičnost njihova podrijetla, nedvojbeno je da se oni uglavnom bave moralom, pod što bi se mogli podvesti i naznačeni odgojni postupci koji iz njih proizlaze. Kada je riječ o skrbnicima (*παιδαγωγός*)⁴, tu se kaže da Atenjani prepuštaju svoju djecu njihovom nadzoru, da si oni osiguravaju uzdržavanje vlastitom okretnošću, da žive u siromaštvu i da je sam Solon imao u njih malo povjerenja. Iz istih propisa proizlazi i kada slobodno dijete treba krenuti u školu, koliki broj učenika može biti u učionici i u koji se sat kreće u školu. Zabranjivalo se učiteljima i paidotribima da otvaraju svoje škole i palestre prije izlaska sunca i propisivalo da moraju biti zatvorene prije njegova zalaska, da dijete ili dječaci ne bi ostajali po mraku nasamo sa svojim učiteljima. Iz istoga je razloga propisano da u škole ne smije zalaziti nitko doli učitelj, njegov sin, njegov brat ili njegov zet. Svakom drugom tko bi prekršio taj propis kao kazna slijedila je smrt. Nadalje, kolovođe mogu biti samo oni koji su navršili četrdeset godina, što će reći osobe koje su u stanju apsolutno se kontrolirati. Solon je propisao i određene plaće skrbnicima i paidotribima kao i društvo u kojem je pojedinac odlazio u školu i vraćao se iz nje. Taj sklop “pedagoških mjera” davao je Solonu i njegovim sugrađanima vjeru da dječaci i mladići koji će ih se pridržavati mogu postati korisnim građanima za cijelu državu kada postanu odrasli ljudi (Marrou, 1956, 42-43, 382; Beck, 1964, 92-94; Ehrenberg, 1973, 71-76; Dover, 1978, 19-23; MacDowell, 1978, 43; Skinner, 2005, 112-113).

---

1 Atenjani uglavnom Solonu pripisuju svoje zakone iako su oni, po svemu sudeći, nastali znatno kasnije. Zakon u kojemu je regulirano da je za odgoj dječaka potreban otac u dosluhu je s općom naravi drugih zakona za koje znamo da ih je osmislio Solon i koji su fokusirani na obitelj.

2 Govornici i logografi, tj. profesionalni autori pravnih diskursa iz klasične ere (5.-4. st. pr. Kr.). Neki od njih su Antifon, Demosten, Isokrat, Likurg (ne spartanski zakonodavac), Lizija.

3 Uбудuće će ovaj izvor biti navođen na latinskom i to s: Aish., *Cont. Tim.*

4 Prema Solonu, to su obično bili robovi koji bi pratili dječake od jednog do drugog mjesta tijekom dana i čuvali ih. Prvo sigurno spominjanje skrbnikove (*παιδαγωγός*) pripadnosti određenom društvenom sloju nalazimo kod Herodota (*Hist.*, 8.75.1), gdje je govor o Temistoklovu sluzi koji je bio skrbnik (*παιδαγωγός*) njegova sina (Marrou, 1956, 143-144; Young, 1987).

Iz toga proizlazi da je Solon više stavljao naglasak na *duševni* odgoj negoli na tjelesni (Ehrenberg, 1973, 71-75; MacDowell, 1978, 43; Osborne, 1996, 220-221). Po njemu su i djeca srednjega staleža, koji Spartanci uopće nisu imali, koliko god siromašna bila, morala pohađati školu, a nemar se u tome kažnjavao. Roditeljskom je domu u odgoju oslobođeno znatno više prostora (Pöhlmann, 1983, 51-64). Budući da je Solon bio plemenita roda, bistar, pronicav, obrazovan, vješt, trgovac od imena i ugleda, svoje golemo iskustvo primijenio je na atičke prilike, a životnim je ciljem smatrao otklanjanje sukoba te pridobivanje svih društvenih slojeva za interes domovine (Owens, 2010). Tradicija mu pripisuje načelo “sve s mjerom”. “Kao što je kod Solona bila nepokolebljiva ljubav za domovinu, tako isto bijaše u njega i vjera u božju pravdu, u pobjedu onoga što je istinito i dobro. Iako je pravi idealist, kod njega nema sanjarjenja i misticizma. Srčano se laća posla, pa gdje treba, ne zazire od gonjenja maka na konac. Srčanošću vlada mirni državnikov um koji jasno raspoznaje što je istina i što je ostvarivo. On zna da je na pravom putu upravo zato što svatko ponešto kudi na njegovu djelu. Njegov cilj nije strančarenje pa se ni ne osvrće na prigovore kojima ga obasiplju. I u dubokoj starosti Solon je sačuvao nepomućenu vedrinu i sposobnost za učenje te je uvijek bio spreman crpsti pouku iz svagdanjih događaja” (Meyer, 1884, 684).

Njegovo je uvjerenje bilo da samo moralan narod može biti velik i sretan, a čovjek da je uzvišen tek kada je snažan duhom. Bilo mu je jasno da se s narodom koji ne poštuje svetinju ne može graditi pravična država. Otuda inzistiranje na pobožnosti, pravdi, religiji, koristeći zgodan moment prisutnosti nadnaravnoga u starih Grka, posebno pobožnost prema bogu Apolonu, koji nije trpio ništa nečisto i okuženo, pa stoga ni grešnu dušu. Tome je na ruku išlo i delfijsko proroštvo koje kaže da se sav narod mora poniziti pred bogovima i okajati vlastite grijeh; zato su se po Solonovoj zapovijedi čistile kuće i ognjišta, a bogovima se prinosile žrtve. Po ulicama i trgovima podizali su se kipovi i žrtvenici bogovima da bi se oko svetišta udružio cijeli narod Atene i Atike (Blomenkamp, 1965, 502-503). Po sebi je Solon bio reformator, ali ne i revolucionar. Posebna mu je briga bila podići seljački živalj, koji je pod bremenom dugova već bio klonuo. Stoga uvodi zakon o ukidanju svih dotadašnjih seljačkih dugova te zabranjuje zalaganje glave za dug i prodaju djece, pa je atenska država najednom dobila slobodni seljački stalež koji je mogao utjecati i na državne poslove, prenositi vlasništvo na potomstvo odnosno na bilo koga drugog ako nije bilo potomstva. Imao je slobodan pristup sudu, moglo se postati članom areopaga⁵, koji je nadzirao sve grane državne uprave i kontrolirao sve državne dužnosnike kao najviše političko tijelo, a mogao je progoniti i kazniti svaki nemoral, javnu sablazan te sve što je smetalo miru i dostojanstvu države. Usto je areopag mogao ukinuti svaku odluku ostalih državnih faktora te je u teškim vremenima sasvim preuzimao upravu države u svoje ruke. Nije bio odgovoran nikome, ali je zato mogao svakoga pozvati na odgovornost, pa će

---

⁵ Areopag ima dva značenja. Jedno se odnosi na Aresovo brdo koje se nalazi sjeverozapadno od Akropole u Ateni, a drugo je prizivni sud u kaznenim i građanskim slučajevima. Ovdje ga koristimo u drugom značenju.

Kurcije⁶ za njega kazati: “U areopagu je bila utjelovljena savjest grada.” Vlast u državi nije ovisila o krvi ili naslijeđu, nego o imutku, do kojega se dolazilo trijeznošću duha i marljivim radom, pa si je svaki građanin, ako je uistinu bio vrijedan, mogao osigurati put do najviših državnih časti (Dlustuš, 1907, 133).

Solonov zakon, ostajući dosljedan načelu svake, a posebno vlastite angažiranosti, propisivao je da prema starim roditeljima djeca nemaju nikakve obveze ako im ovi u mladosti nisu pružili priliku da izuče kakav zanat. Za razliku od Sparte, stranci su – iako jako teško – ipak mogli u Ateni steći građanska prava ako su u njoj živjeli i radili, pa joj je i to omogućilo obrtnički i trgovački razvoj. No ono što ju je posebno učvršćivalo kao državnu tvorevinu bila su religijska načela, koja je Solon smatrao nepokolebljivim temeljem svake države. Tako je svojim propisima i zakonima omogućio da se svatko razvija prema prirodnim sklonostima i svojstvima u svojoj umnoj i tjelesnoj snazi. Išao je za tim da slobodu pojedincu jamči država, da ona ne smije uzurpirati snagu i život svojih državljana jer je tu radi njih, a ne oni radi nje. Otuda i mogućnost utjecaja pojedinca na funkcioniranje države, ali i uvjerenje da je u sreći i blagostanju državljana snaga i zadatak države.

Nas ovdje ipak zanimaju u prvom redu one Solonove uredbe koje se tiču odgoja mladeži. Povijest nam je zabilježila sljedeće:

1. Svaki se roditelj mora brinuti za to da mu se sinovi poduče u gimnastici i glazbi; oni koji postupaju suprotno, zaslužuju prijekor.
2. Odrasli su sinovi obvezani dvoriti i hraniti one roditelje koji su se trudili da ih valjano odgoje.
3. Ni jedna škola ne smije otvoriti svoja vrata prije izlaska sunca, a svaka ih mora zatvoriti nakon zalaska.
4. Ni jednoj odrasloj osobi ne smije se omogućiti ulazak u školu (izuzev učiteljevu sinu, bratu ili zetu) dok učenici borave u njoj; kazna za taj prijestup je smrt.
5. Nadstojnik gimnazija ne smije za vrijeme školskoga odmora dječaka omogućiti pristup odraslima. Učini li to, treba ga kazniti po zakonu kojim se sudi oskvrniteljima dječaka.
6. Korezi koji o svojem trošku opremaju dječачki zbor moraju biti stariji od četrdeset godina.
7. Ni jednom robu nije dopušteno da se u bilo kojoj palestri maže mašću ili vježba.
8. Tko iz škole ukrade nešto što vrijedi više od 10 drahmi, treba biti kažnjen smrću (Aish., *Cont. Tim.*, 6,6-8; Dlustuš, 1907, 142; Pomeroy, 2014; Padilla, 1999).

Neke uredbe ne odišu baš demokratičnošću karakterističnom za Solona, primjerice četvrta i osma. Po svemu sudeći, on ih je zatekao odnosno preuzeo od Drakona,⁷ čije su ustanove bile na snazi prije njegova pojavljivanja na pozornici atenskih događanja.

---

6 Kvint Kurcije Ruf, rimski povjesničar, živio je vjerojatno u 1. st., autor poznatoga i preživjeloga djela *Historiae Alexandri Magni*, odnosno *Historiarum Alexandri Magni Macedonis Libri Qui Supersunt*.

7 Prvi atenski zakonodavac, živio je u 7. st. pr. Kr. Stroge usmene običaje pretvorio je u zakone.

2. Kućni odgoj

Počnimo s novorođenčecom. Slabo ili bolesno novorođenče i u Ateni bi se ostavljalo na rubu planine, no vjerojatno se to nije događalo tako često, a ako bi to bio slučaj, onda je o tome odlučivao otac, a ne polis, kao što je bilo u Sparti. Malu su djecu podizale kod kuće njihove majke, kojima bi obično pomagale hraniteljice (dojilje) ili neka djevojka robinja. Čini se da je život takva djeteta bio mnogo lagodniji nego njegova vršnjaka u Sparti. Tako je, primjerice, zapisano u Aristofanovim *Oblacima* (1380-1390) da je neki stari seljak Strepsijad, koji je morao obnašati i ulogu hraniteljice svojega sina, smatrao da se samo zbog toga njegov sin nije mogao požaliti, ali mu je ipak uzvratilo nezahvalnošću i krajnjom grubošću.

Čim bi novorođenče ugledalo svjetlo dana, okupali bi ga u mlakoj vodi i omotali u pelene. Nakon nekoliko dana primalje bi ga odnijele pred žrtvenik bogova da se obavi *čišćenje* majke, *posveta* djeteta bogovima te *zahvaljivanje* za dobar porod. Toga bi dana bili pozvani rođaci i prijatelji na gozbu, a vrata obiteljskoga doma kitili bi maslinovom grančicom ili vunicom, ovisno o tome je li bila riječ o dječaku ili djevojčici. Desetoga dana dijete bi bilo izneseno pred oca da se izjasni priznaje li ga svojim zakonitim potomkom. U tom trenutku, međusobno sporazumni, roditelji bi mu davali ime djeda ili bake, odnosno nekoga od kućnih bogova, pod čiju bi posebnu zaštitu bilo stavljeno. Pritom bi se prinobile žrtve božici rađanja Heri, a znanci i prijatelji ponovno bi se sakupljali noseći djetetu *igračke* od gline ili kakve kovine (Golden, 1990).

U Sparti se na glas o rođenju djeteta odmah slalo državno povjerenstvo da ocijeni njegove predispozicije da služi državi, a u Ateni je, naprotiv, o djetetu odlučivao njegov otac. Njemu je pripadalo pravo zadržavanja i odgajanja vlastitoga potomstva odnosno, u veoma rijetkim slučajevima, njegova odbacivanja. Među Atenjanima je bilo duboko uvriježeno uvjerenje da je svako novorođenče slobodnih roditelja građanin vlastitoga zavičaja, a da mu je otac prirodni staratelj i odgajatelj. Otuda i inzistiranje na tome da roditelji odgajaju svoju djecu te da oni koji zanemare tu dužnost nemaju pravo u starosti očekivati njihovu potporu. Tako su kod Solona očite obostrane dužnosti i prava. Dok od djece traži da poštuju roditelje i starije, istovremeno od roditelja i odraslih zahtijeva da u djeci gledaju slobodne građane koje valja odgajati i za njih čuvati imutak. Iz te odgojiteljske zadaće potjecalo je i pravo da se djetetu zapovijeda, pa i da ga se u pojedinim situacijama kažnjava (Beaumont, 2012).

Imajući u vidu da su Atenjani mnogo više nego Spartanci držali do obiteljskoga života, ni sam odgoj nije mogao biti tek stvar države. Nositelj odgoja na prvom je mjestu *obitelj*, bolje rečeno otac. Otac – a ne država, kao što je bio slučaj u Sparti – mogao je primiti novorođenče u obitelj ili ga iz nje isključiti. Očite su razlike između spartanskoga i atenskoga odgoja. Sparta je naime svakoga svojeg građanina cijenila samo onoliko koliko je vrijedio kao državno oruđe, smatrajući pritom odgoj mladih glavnim zadatkom državne uprave. Ona je prihvaćala novorođenče čim je ugledalo svjetlo dana, ne puštajući ga iz ruku do posljednjega daha. No atenska se državna policija morala zaustaviti pred roditeljskim pragom, pred prirodnim roditeljskim pravom da odgaja svoje potomstvo (Alexandrakis, 1987; Hibler, 1988).

3. Od kolijevke do uspavanki, bajki i igračaka

Kod starih Atenjana nailazimo i na *kolijevke*, koje su bile pletene od pruća u obliku košara te vješane na konopce da bi ih se moglo lako njihati. Bilo je i koritastih kolijevki, nešto slično onome što se kod nas u pojedinim krajevima naziva *bešikom*, odnosno kolijevki na kotačićima da bi ih se moglo lako premještati. Dojenčad se umotavalo i stezalo povojima, a za njihovu prehranu bile su zadužene hraniteljice, osobito ako je obitelj bila imućnija. One su uglavnom bile ropkinje te po mogućnosti Spartanke, koje su bile na glasu zbog kvalitetne njege djece. Često su i nakon što bi im prestala prava ostajale u kući kao *dadilje*, odnosno čuvarice svojih odgajanika, a kadšto i cijeloga života kao vjerne službenice i osobe od povjerenja. Osobito je to bio slučaj kod ženske djece, koju su dadilje ponekad pratile i nakon njihove udaje. Dadilje su uz mlijeko djecu hranile medom i lakom hranom, noseći ih na zrak i priskrbujući im različite igračke. Majka, koja je u Ateni imala manja prava nego u Sparti, isprva gotovo da nije imala ništa sa svojim djetetom (Beck, 1964).

Uz kolijevku se, kao i danas, djeci pjevalo. Svi trikovi kojima se danas roditelji služe bili su već tada poznati. Djecu koja nisu mogla zaspati njihalo se, pjevale su im se uspavanke. Zvečke je izmislio neki filozof da bi privukao dječju koncentraciju ili ih smirio. Nestašnu se djecu katkada plašilo da bi se polučilo poželjno ponašanje. Pričale su se priče o strašnim ljudima i avetima koje su odvodile zločestu djecu ili Ezopove⁸ bajke, za koje smatramo da su od svijeta i vijeka iako su iznjedrene negdje u 6. st. pr. Kr. Neke su obitelji imale i posebne *stolce* za djecu, koji su bili izdubljeni u komadu drveta tako da je dijete sjedilo u udubini, a noge bi provlačilo kroz otvore sa strane. Djetetu su nadohvat ruke bile i kojekakve *igračke*: obruči, lopte, ljuljačke, čigre, voštane ili glinene lutke, konjići od pruća s gibljivim nogama ili kotačima, različite obojene ili neobojene životinje od gline poput zečeva, patki, kornjača, majmuna i ispunjene kamenčićima da bi zveckale, odnosno kolica na dva kotačića, kuće i lađe od kože, te mnogo pijeska da bi djeca vježbala stvaralaštvo svoje mašte. Mnoge igračke i igre kojima se djeca danas služe bile su poznate i starim Grcima i njima se služilo od Ahileja do Aleksandra Velikoga. Posebno je bila zanimljiva igra škuljaka ili piljaka, o čemu svjedoči i Plutarh (Plut., *Alc.*, 2.2), koji kaže da ju je Alkibijad, Periklov nećak, posebno volio. Jednoga se dana Alkibijad zabavljao tom igrom u uskoj uličici i upravo je na njega došao red kada su pored njega prolazile vrhom natovarene kočije. Kazao je vozaču neka stane jer su njegovi škuljci pali upravo ispred kočije. Vozač nije mario, pa su se druga djeca sklonila, no Alkibijad je legao na put i izazivao vozača da ga pregazi. Već se iz te sličice vidi koliko je atenski odgoj bio drugačiji od spartanskoga, gdje je svaka odrasla osoba bila ovlaštena kazniti bilo čije dijete ako bi se nedopušteno ponašalo. Može se zamisliti što bi se dogodilo Alkibijadu da je takvo što napravio u Sparti!

---

8 Ezop (grč. Αἰσώπος, *Aisōpos*), o. 620. pr. Kr. – 564. pr. Kr., starogrčki pisac basni ili priča koje su postale poznate kao “Ezopove basne”.

4. *Paidagogós* (παιδαγωγός) i učenik

Sve do šeste godine u roditeljskom su se domu zajednički odgajali dječaci i djevojčice, koji su na sebi nosili ogrtač zvan hiton. Djevojčice bi ga vezale pojasom, a preko njedara su imale ukrštene naramenice. Nakon šeste godine postojao je drugačiji red. Djevojčica bi ostajala uz majku, a dječak je dobivao jednoga od najpouzdanijih robova, koji ga je pratio, upućivao u kojekakve poslove u kući i pratio izvan kuće. Radilo se, kao što je rečeno, o nadzorniku, skrbniku (*παιδαγωγός*, *paidagogós*), koji nije morao biti posebno obrazovan. To su bili obični robovi do kojih roditelji nisu mnogo držali, pa katkada ni njihova djeca. Uz pratnju skrbnika, koji je imao i neke druge obveze u obitelji i koga se smatralo privatnim vlasništvom, pa se na njega znalo gledati s prijehizrom, roditelji bi slali djecu u prvu školu (*διδασκαλεῖον*, *didaskaleion*), katkada neugledan prostor, gdje su djeca osim učenja čitanja, pisanja i računanja dobivala i prve informacije o glazbi, crtanju i gimnastici (Nilsson, 1955; Stein-Hölkeskamp, E. i Stein-Hölkeskamp, K. J., 2010). Skrbnik je prisustvovao poduci i bio pri ruci učeniku, učio ga je ponašanju i lijepim običajima (Barrow, 1976). Njegova je dužnost bila čuvati dječaka, pa kadšto i kazniti ga. I kako je s dječakom provodio najveći dio dana, po mnogočemu on slični današnjem učitelju. No u početku uopće nije bio učitelj niti je imao bilo kakve veze s onime što je specifičan zadatak učitelja, stoga je veoma čudna činjenica da je osoba kojoj su roditelji povjerali svoju djecu i koja je cijelo vrijeme morala paziti na njih zapravo bio običan rob, sluga. I, usprkos tome, u pojedinim situacijama dijete je moglo biti jako ponosno na svojega skrbnika, kao što je i skrbnik mogao biti odgovoran i poštovan nadziratelj, poput skrbnika Medejine djece, o čemu nam svjedoči Euripid (o. 480. pr. Kr. – 406. pr. Kr.)⁹. On naime priča o ocu Medejine djece, nekom Jasonu, koji je odlučio napustiti je i oženiti se korintskom princezom u mjestu gdje su živjeli. Medeja, strankinja, bez ijednoga prijatelja u toj čudnoj zemlji, bila je izluđena samom pomišlju na Jasonovu nevjeru prema njoj i njezinoj djeci. No njezina stara dadilja i skrbnik njezine djece duboko su suosjećali s njom i dijelili njezinu nevolju. Evo razgovora tih dvoje ljudi o tom bolnom događaju (*Medeja*, 64-85):

Dadilja: Što je onda novoga? Ne skrivaj mi ništa.

Paidagogós: Nema ništa. Stvarno, nema ništa.

Dadilja: Ne, molim te, ništa mi ne skrivaj, dobri slugo. Vjeruj mi, čuvat ću tajnu.

Paidagogós: Pa dobro, prisuškivao sam – nitko nije primijetio – nekoga čovjeka koji je govorio u blizini starog kamenog sjedala gdje se nalazi sveti izvor. Rekao je da će Kreon, kralj ove zemlje i otac princeze koju namjerava oženiti moj gospodar Jason, prognati Medeju i njenu djecu. To je ono što sam čuo. Boga moli da ne bude istina.

Dadilja: Bi li Jason stvarno pustio da njegovi sinovi budu samo tako prognati budući da je izgubio svaku ljubav prema njihovoj majci?

Paidagogós: Nova ljubav briše svako sjećanje na staru ljubav. Jasona više nije briga što se događa s ovom kućom za koju se brinemo ti i ja.

⁹ Grč. *Εὐριπίδης*, pisac tragedija u vrijeme klasične Atene. Uz Eshilova i Sofoklova, jedino su njegova djela preživjela do danas. Napisao ih je preko devedeset.

Dadilja: Jadnik, stvarno, jadnik. Proklet bio. Pa ipak, on je još uvijek moj gospodar. Njegovi prijatelji u svakom slučaju mogu mu slobodno reći da s đavlom tikve sadi.

Paidagogós: Postoji li itko koji prije ili kasnije nije iznevjerio svoje prijatelje? Kada ćete svi skupa naučiti da muškarac ljubi samo sebe?

Iz ovoga kratkog razgovora vidi se da je Jason mogao zaboraviti i iznevjeriti svoju djecu, ali to nije učinio njihov *paidagogós*. Iako je skrbnik grčkoga dječaka bio rob i dijete je to znalo, svakako je vrijedno razmišljanja da su Atenjani isto tako prihvaćali ropstvo te povjeravali važan dio vlastite brige za svoju djecu upravo robovima, što se nije uvijek pokazalo pogrešnim i lošim.

U antičkim spisima imamo i zapisa gdje su veoma visoko pozicionirane osobe povjeravale krajnje odgovorne poslove skrbniku. Takav primjer imamo kod Homera (*Ilijada*, IX, 198.204) vezano za slanje Feniksa, Ahilejeva skrbnika, s još dvojicom ljudi od imena i ugleda (Odisej i Ajant!) Ahileju da ga privole na povratak u redove grčke vojske kojom je zapovijedao Agamemnon. Isto tako Herodot, koji u svojoj *Povijesti* opisuje događaj vezan za pripremanje bitke kod Salamine 489. pr. Kr., priča o Temistoklu, važnom atenskom političaru i generalu, a u svezi s ratom s Perzijancima (Marrou, 1956, 143-144; Young, 1987), i iznosi veoma zanimljiv događaj (Her., *Hist.*, 8.75.1): “U trenutku kada su ga birali Peloponežani, Temistoklo je potajno napustio Skupštinu, a onda je brodom poslao čovjeka perzijskoj floti nakon što mu je kazao što će im reći. Njegovo je ime bilo Sicinus, a bio je Temistoklov sluga i skrbnik (*παιδαγωγός*) njegova sina.” Takvu vrstu poslova zacijelo se nije povjeravalo osobi u koju se nije imalo beskrajno povjerenje, pa se iz toga vidi da nisu svi skrbnici i u svim obiteljima bili prezirani i omalovažavani. Očito je odnos prema skrbniku uvelike ovisio o njegovu ponašanju, držanju, svjedočenju, vrlinama koje su svakodnevno bile na provjeri roditelja dječaka, samih dječaka, ali i cijele obitelji, pa i susjeda. Neki su se skrbnici u tome jako dobro snalazili, o čemu nam napose svjedoči *Telemahija*, prva četiri pjevanja *Odiseje* koja govore o odrastanju Odisejeva sina Telemaha.

Funkciju nadzornika u svezi s *paidagogós* češće nalazimo kod Platona, koji u svojem dijalogu *Lisid* (208, c1-d2) govori o skrbniku u krugu privilegirane, dobrostojeće mladeži u Ateni u kasnom 5. st. pr. Kr., pri čemu se kaže da kontrolu nad učenikom ima skrbnik, koji je pak rob, kao što i učitelji u školi imaju kontrolu nad učenicima, kao što uostalom i sami roditelji imaju kontrolu nad svojom djecom (Beck, 1964, 105-109). Platonu je jako teško prihvatiti da rob, neslobodno biće, može nadzirati, pa čak i kažnjavati ono slobodno, koje potječe iz plemenitaškoga roda. Iz toga je očito da grčka antika nije uvijek i samo preferirala društveni status pojedine osobe ispred funkcije koja joj je bila povjerena. Evo toga teksta:

“*Reci mi*”, upitao je Sokrat, “*dopuštaju li tvoji roditelji da sam nadzireš svoje djelatnosti?*” “*Naravno da ne*”, odgovorio je Lisis.

“*On sigurno nije rob?*” “*Naravno da je jest*”, uzvratio je.

“*Tko obavlja taj nadzor?*” upitao sam. “*Ovaj čovjek ovdje, moj skrbnik (παιδαγωγός).*”

“*Strašno!*” rekoh. “*Slobodnjak pod robovim nadzorom! Što čini taj skrbnik kako bi te kontrolirao?*” “*Pa znaš, prati me u školu*”, odgovorio je.

“*Slutim da učitelji u školi nemaju isto tako nadzor nad tobom?*” rekoh. “*Naravno da imaju*”, rekao je.

“*Pa onda je tvoj otac zadužio veliki broj ljudi da te nadziru i da ti zapovijedaju.*”

Toliko o skrbniku, odnosno skrbnicima. A što je s učenicima? On bi putom išli spuštene glave, uklanjajući se starijima, te uglavnom nisu smjeli govoriti u nazočnosti odraslih prije nego što su bili pozvani. Pod skrbnikovim nadzorom dijete je raslo igrajući se loptom, kolicima, puštanjem zmaja, kockama, koštanima i kamenim kuglicama. Samim time ipak nije prestala očeva skrb. On je pazio na svoje dijete i upućivao ga u ono što je lijepo i dobro, pa i kaznio ako bi ono u čemu pogriješilo. Posluh i poštovanje roditelja bili su regulirani zakonom, a tko bi se o to ogriješio, bio je kažnjavan. S navršenom sedmom godinom u Ateni je započinjalo svojevršno sustavno školovanje muške mladeži, a djevojčice su ostajale kod kuće i za njihov su odgoj skrbile njihove majke. Dječaci su najprije odlazili tzv. gramatistu (*γραμματιστής*), koji bi odgovarao današnjem osnovnoškolskom učitelju, a školovanje je trajalo između pet i šest godina, kada su se učila *γραμματα – elementa*: slova, čitanje, pisanje, računanje, crtanje (Booth, 1985).

Nakon toga je slijedilo drugo odgojno razdoblje, za koje je bio nadležan gramatičar (*γραμματικός*), nešto između današnjega pučkoškolskog učitelja i nastavnika osmogodišnje škole te onog srednjoškolskog. Ta je poduka trajala desetak godina, a posebno se inzistiralo na daljnjem obrazovanju tjelesne i literarne naravi (Marrou, 1956, 148, 374-376; Beck, 1964, 80-85). Nakon toga, u dobi od otprilike osamnaest godina, mladića bi preuzimao retor (*ρήτωρ*). To je doba mladosti (efebija) kada su se posebno uvježbavala vojnička umijeća, a usto se jako inzistiralo na retorici, dijalektici i filozofiji (Forbes, 1929, 100-178; Marrou, 1956, 105-112; Pleket, 1969, 286-298).

5. Sustav školovanja

Takav je kod Atenjana, barem u začetku – pa zato ne sasvim jasno iskristaliziran, štoviše dosta isprepleten – postojao sustav školovanja koji će tek poslije, u drugom okruženju, dobiti jasni profil. Atenjani su manje-više razlikovali tri razine škole sa sadržajem koji se ciklički širio i povećavao i u kojima su radili odgovarajući učitelji (*διδάσκαλοι, didaskaloi*), barem što se tiče poznijega vremena:

1. *osnovna škola (γράμματα, grammata)*, koja je bila jamstvo *osnovnoškolskoga* odgoja, a podučavalo se čitanje, pisanje, računanje; bilo je tu i tjelesnoga odgoja kao i nešto glazbe, čemu je poslije dodano i crtanje
2. *srednja škola*, gdje se učila gramatika, retorika, dijalektika, aritmetika, geometrija, astronomija i glazba te još intenzivnije usvajanje atletskih i borilačkih vještina
3. *viša škola*, koja je nastala poslije, a tek bi uvjetno odgovarala današnjoj *sveučilišnoj* izobrazbi. U njoj se posebno inzistiralo na filozofiji, dodatnim, širim i dubljim znanjima iz retorike i dijalektike kao i atletskih, odnosno borilačkih vještina (Marrou, 1956, 40-43; Beck, 1964, 80-85, 111-141).

Svaku od tih izobrazbi, kao što rekosmo, pratio je i tjelesni odgoj (Pritchard, 2003; Popplow, 1960). Uz osnovne su se škole radi tjelesnoga odgoja gradile palestre,

a uz više su se podizali *gimnaziji*, gdje su se posebno učila i vježbala mnogovrsna gimnastička umijeća. Skup najrazličitijih sadržaja koji su iz svega toga proistjecali Atenjani su nazvali *παιδεία* (*paideia*), koja je s jedne strane podrazumijevala *μουσική* (*musiké*) kao intelektualni i *γυμναστική* (*gymnastiké*) kao tjelesni odgoj. Učitelji posebnih sadržaja imali su i posebna imena. Tako su u osnovnoj školi radili *grammatistes* (*γραμματιστής*), koji je bio zadužen za posredovanje elementarnih, općih literarnih znanja, *paidotribes* (*παιδοτριβες*), zadužen za tjelesne vještine, te *kitharistes* (*κιθαριστής*), čija je dužnost bila posredovanje glazbenih znanja i umijeća. Premda su roditelji očekivali da učitelji kojima su povjeravali djecu budu dostatno obrazovani i kvalificirani za svoju djelatnost, nisu ih posebno voljeli niti poštovali, pa su smatrali da im plaća ne treba biti veća od smetlarove. Nažalost, u tome nije bila iznimka ni Atena iako je, za razliku od Sparte, inzistirala na intelektualnom obrazovanju. U njoj je biti učitelj zapravo značilo biti nitko. O tome imamo dojmljivo svjedočanstvo kod Demostena¹⁰ (384. pr. Kr. – 322. pr. Kr.), koji se razračunava sa svojim suparnikom Eshinom, jednim od deset atičkih govornika među koje je spadao i sam Demosten. Ovaj posljednji grubo nasrće na protivnika pa mu spočitava da je previše uobražen, da omalovažava svakoga, a morao bi zapravo pogledati unatrag te usporediti svoj i Demostenov život. Kritika se odnosi i na to da je Eshin odrastao u krajnjoj bijedi; da je pomagao svojem ocu preznjavajući se u učionici; da je ribao čađ za tintu, da je četkom čistio klupe i meo školski prostor, pa ga zato poziva da se pribere, da još jednom usporedi svoje okruženje s onim Demostenovim i da pita suce bi li radije bili Demosten ili Eshin. Usto mu predbacuje i da su ga izviždavali, a da je Demosten pritom zviždao, da je Eshin podučavao abecedu, a da je Demosten bio učenik (Dem., *De Cor.*, 285). Nevjerojatno! Više se poštovalo učenika nego samoga učitelja!

Eshin nije bio toliko neupućen da ne bi vidio i neka povoda za tako strog Demostenov sud prema učiteljima, no uglavnom zbog njihova nemoralna ponašanja, pa zbog toga i loše reputacije u narodu. I on (*Cont. Tim.*, 9), kada govori o učiteljima, kaže da njihovo zanimanje ovisi o njihovom poštovanju u narodu i da nitko ne povjerava sina neznanom lupežu, budući da se već iz zakonodavstva vidi da se učiteljima ne vjeruje. Postoji, naime, propis kada dijete može ići u školu i kada se iz nje treba vraćati kući, budući da se škola ne smije otvarati prije izlaska sunca i zatvarati nakon njegovog zalaska, a to samo zato što nitko ne vjeruje učiteljima kada sami po mraku ostaju s učenicima.

6. Osnovnoškolski odgoj

Ako bi se pod neku vrstu školovanja moglo podvesti starogrčko tutorstvo ili skrbništvo vezano uz funkciju *παιδαγωγός* ili povjeravanje vlastitoga djeteta nekome na brigu, onda bi se, možda malo nategnuto, moglo reći – budući da je ta funkcija u sebi nosila i neku vrstu odgajanja – da početak škole u Grčkoj seže mnogo dalje u prošlost nego što se to do sada mislilo. Već kod Homera (o. 800. pr. Kr. – 750. pr. Kr.) u *Ilijadi*

---

¹⁰ Atenski govornik od imena i ugleda čiji su govori oličenje izričaja atenskoga intelektualnog ponosa, pa kao takvi čitatelju omogućuju temeljiti uvid u politički i kulturni život antičke Grčke, posebno u 4. st. pr. Kr.

(IX, 225-235) nailazimo na činjenicu da je takvu ulogu imao Feniks prema Ahileju, što nakon toga nije najednom i zauvijek nestalo iz grčke prakse. Tako nam je sačuvano svjedočanstvo Teognida iz Megare (o. 600. pr. Kr.),¹¹ čije je djelo uz Homera i Hesioda sačuvano u fragmentima sve do danas. Na jednom mjestu kod njega stoji zapisano da se obraća svojem štićeniku Cirnu (Kirnu?) i u najboljoj namjeri služi se mudrošću koju je i sam naučio kao dječak od nekog čovjeka u koga je imao povjerenja. Moli tako Cirna neka prihvati njegov savjet i ne pokušava dolaziti do bogatstva ili ugleda nečasnim sredstvima; neka se ne druži sa zlima, nego da pazi da sve svoje vrijeme provodi s ljudima vrijednim poštovanja.

Ipak, najstariji zapis vezan uz postojanje škole kod Grka nalazimo u Herodotovoj *Povijesti* (*Hist.*, 6.27.1-2).¹² Herodot piše o nekom događaju koji se zbio na otoku Hiju 496. pr. Kr. i pritom spominje za nas zanimljiv događaj. Riječ je, naime, o pogibiji školske djece (*paides*) na koju je pao krov dok su učila *grammata* (čitanje i pisanje). Očito je govorio o školskim početnicima. Evo tog ulomka:

Vežano za ljude s Hija, postojali su važni znakovi prije spomenutog događaja. Naime, kada su oni poslali zbor mladih ljudi u Delfe, samo se njih dvoje vratilo kući, ostali, njih 98, okužili su se i pomrli. Potom u gradu u isto vrijeme i kratko prije morske bitke, krov je pao na djecu (paides) dok su učila čitanje i pisanje (grammata). Od sto dvadesetoro djece, samo je jedno preživjelo.

Iako se u ovom ulomku izrijeком ne spominje “škola”, nezamislivo je da bi se nekamo smjestilo sto dvadesetoro djece a da to nije bilo u nekoj zgradi ili u najmanju ruku zasebnom i za to vjerojatno od nekog učitelja rezerviranom prostoru koji je služio upravo za poduku. Najveći broj djece za koju se kaže da su tu učila čitanje i pisanje platio je glavom taj nesretni događaj (Harris, 1989, 58-59; Beck, 1964, 88-91). Najveći broj atenske djece iz visokoga društvenog sloja vjerojatno je počeo redovito dolaziti u školu početkom 5. stoljeća, premda su se primjer i prijateljstvo nešto starijih dječaka i mlađih muškaraca već cijenili kao veoma važan segment odgoja i obrazovanja. Pritom ne treba misliti da se tada pod školom podrazumijevalo dobro planiran i zasebno izgrađen objekt u koji su stotine dječaka iz susjedstva dolazile na poduku. Riječ “škola” dolazi od grčkoga *σχολή*, *sholé*, što znači “dokolica”, a s vremenom se značenje promijenilo zbog velike uporabe argumenata i rasprava koje su se vodile u vrijeme dokolice. Isto tako, u početku se nije govorilo da se “ide u školu”, nego se da se posjećuje ili ide ovom ili onom učitelju, a pritom je očito riječ – vezano za prethodni Herodotov navod – o nekom zasebnom prostoru koji je učitelj imao ili ga je pak unajmljivao za svoj rad.

Za označivanje osnovne škole stari su Heleni upotrebljavali nekoliko pojmova: 1. *γραμμα τοδιδασκαλεῖον* (*gramma todidaskaleion*) ili jednostavno *γραμματεῖον*, gdje se inzistiralo na učenju slova, ono što će Rimljani poslije prozvati *litteres*, a učitelja *litterator*; 2. *γράμματα* (*grammata*), osnovna škola s posebnim naglaskom na učenje

11 Grč. *Θέογνις ὁ Μεγαρεὺς*, *Theognis ho Megareús*, grčki lirski pjesnik. Pripisuje mu se gnomsko pjesništvo tipično za to vrijeme, a sastojalo se od etičkih maksima i praktičnih životnih uputa.

12 Grč. *Ἡρόδοτος*, *Hēródotos*, grčki povjesničar. Tretira ga se kao “oca povijesti” koji je svoj povijesni materijal sustavno prikupljao, obrađivao i kritički prosuđivao. Napisao je nadaleko poznato djelo *Ἱστορίαι* (*Povijest*).

čitanja i pisanja te osnovnih računskih operacija; 3. *διδασκαλεῖον* (*didaskaleion*), što je označivalo učionicu odnosno školu uopće (Schwenk, 1996).

Osnovna škola u Ateni nije bila javna, državna ustanova, nego privatna inicijativa koju su pokretali ljudi koji su se odlučili baviti obukom djece. Država ih je nadzirala samo toliko da se u njima ne bi događalo nešto protiv javnoga reda i morala i nije se brinula za kvalifikaciju učitelja i samo izvođenje nastave. Kao prostor bi poslužilo kakvo skromno sklonište, a često se podučavalo na otvorenoj cesti ili po trgovima, gdje bi učitelji i učenici sjedili na golom kamenju. Natkriven ili daskama ograđen prostor, šator, trijem ispred tržnice već su bile kvalitetne “školske prostorije” i bio je sretan učitelj koji se toga domogao. Od školskoga namještaja tu se mogla naći pokoja pomična klupčica za učenike i jedna klupa za učitelja (Dlustuš, 1907, 152). Učitelju, gramatistu, djeca su bila slana kada bi navršila sedam godina i od njega se očekivalo da djeluje na karakter odgajanja u smislu postizanja što većega stupnja kreposti, dobrote, duhovno-duševne kvalitete uopće, onoga što su antički Grci zvali *ἀρετή* (*areté*), i možda više nego da ih se uči slovima, čitanju i pisanju, iako se u to vrijeme naveliko dvojilo može li se krepost, dobrotu naučiti. Tim se pitanjem posebno bavio Platon, što je vidljivo i iz njegova djela (Plat., *Prot.*, 325c), gdje raspravlja o tome rađaju li se ljudi kao dobri, kreposni ili ih se pak odgajanjem može učiniti takvima. Pritom Platon spominje da se roditelji nikada ne prestaju baviti svojom djecom, od trenutka kada su rođena pa do vlastite smrti; da se dijete od trenutka kada shvaća i razumije što mu je kazala njegova dadilja, njegova majka, njegov skrbnik kao i njegov otac, forsira da mora učiniti ovo, izbjegavati ono, da je ovo dobro, a ono loše itd. Dobro je tek kada dijete učini ono što mu je bilo rečeno. Ako bi pak ono drukčije mislilo i radilo, sililo ga se da prihvaća ono što mu se govori i pritom ga se nije previše štedjelo.

Nakon obiteljske pouke dijete se slalo učitelju (*διδάσκαλος*), kojemu se reklo da im je dječje ponašanje važnije nego njegova slova i njegova glazba. No, unatoč roditeljskoj želji, dvojbena je kakav je i koliki utjecaj učitelj imao na karakter svojega odgajanja, za razliku od skrbnika, koji je uglavnom i u najvećem dijelu bio rob, ali je mogao biti ili je stvarno bio osoba za koju se nije očekivalo da bi mu dijete bogataša, plemenitaša, dobrostojećega člana društva moralo i trebalo iskazivati bilo kakvu, a kamoli posebnu čast. Učionice su bile opskrbljene stolcima i klupama. U njima se nisu nalazile zidne ploče. Pisalo se na drvenim pločicama prekrivenim voskom, a držalo ih se na koljenima. Učenike se najprije podučavalo kako oblikovati pojedino slovo u vosku, pri čemu se koristila posebna pisaljka. To se učilo tako što se nasljedovalo što je i kako je to činio sam učitelj. Kada bi dijete ovladalo tom vještinom, omogućivalo mu se korištenje tintom i papirusom. Nakon usvojene vještine pisanja dijete je učilo čitati. Gramatisti su osim slova te čitanja i pisanja vjerojatno učili djecu i osnove računanja poput zbrajanja, oduzimanja, dijeljenja i množenja uz pomoć abaka, posebnih računaljki čije se suvremene verzije i danas nalaze u nekim osnovnim školama.

Po zidovima bolje opremljenih učionica moglo se vidjeti obješene sprave koje su služile za nastavu: smotci, tablice, pisaljke te ostali pribor, odnosno glazbala: lira, frula, harfa i abak odnosno računaljka. U školu se išlo već u zoru, negdje oko 6 sati. Nastava je trajala do podneva, a potom bi učenici otišli na ručak, nakon kojeg bi se vratili u školu. Prijepodne je bilo namijenjeno čitanju, pisanju, računanju, gramatici

itd., a poslijepodne tjelesnim vježbama u palestri, odnosno gimnaziju. Nastava je bila isprekidana odmorima. Nije se održavala za ljetnih žega kao i za pojedinih vjerskih praznika. U najstarije vrijeme za gramatičku i glazbenu nastavu postojao je samo jedan učitelj, a pod pojmom “muzika” stari su Heleni podrazumijevali cjelokupni nauk koji se nudio atičkim građanima. Tek je poslije osnovnoškolskom učitelju pripala dužnost podučavanja u čitanju, pisanju i računanju, a gitaristu u glazbi (Dlustuš, 1907, 154-155; Harder, 1942, 91 ss).

7. Literarni odgoj

Najvažniji dio osnovnoškolskoga obrazovanja kod Atenjana bilo je čitanje, učenje i recitiranje slavni pjesnika. O tome imamo i svjedočanstvo kod Platona (Plat., *Prot.*, 325E):

Kada bi djeca naučila svoja slova i počela razumijevati napisanu riječ kao i onu izgovorenu, učila su napamet slavne pjesnike čija su djela sadržavala zvučne upute i lijepe priče kao i slavljenje starih junaka, a dijete je poticano da ih nasljeđuje.

Od atenske se djece na ovoj razini obrazovanja nije očekivalo neko posebno literarno znanje i umijeće u smislu da bi mogla interpretirati pjesnike kao umjetnike, a njihova djela kao značajan literarni doprinos; od njih se nije zahtijevalo da se koncentriraju na pojedini ulomak i objašnjavaju ga, tumače i argumentiraju kako je dobro sročeno. Razlog čitanja, recitiranja i učenja pjesnika bio je taj da djeca u tekstu nađu nadahnuće za velika djela i kako se ponašati u pojedinim situacijama. Tako je recimo kod Homera, koji je bio glavni izvor slične literature, Ahilej učio od svojega učitelja Feniksa, a sada je mnoštvo atenske djece dok je čitalo te ulomke moglo učiti od Ahileja i slijediti njegov primjer. Prema Homerovim su se pjesmama stari Grci općenito odnosili kao kršćani prema Bibliji. On je bio njihova Biblija, zbirka predivnih priča, primjera koji su poticali, oduševljavali i na trenutke nasmijavali. Bila je to riznica kojekakvih ugođaja, pa se na *Ilijadu* više gledalo kao na svojevrstni životni *vademecum* nego na pouzdane informacije o bogovima i božanstvima, njihovim djelima i atributima.

Od čega se konkretno sastojao atenski literarni odgoj? Prije svega i na početku i od učenja pisanja slova, pa ćemo u tom smislu kazati nekoliko riječi o grčkom alfabetu. U Grčkoj je sačuvana tradicija koju prvi put spominje Herodot (o. 484. pr. Kr. – 425. pr. Kr.)¹³, naime da su Grci svoje pismo uzeli od Feničana. Premda bi se moglo reći da to dijelom stoji, Herodotova tvrdnja sadrži i ozbiljnu pogrešku: Kadmo¹⁴ koga

---

13 Evo spomenutog zapisa. “Feničani s kojima je došao Kadmos ... nastanili su ovu zemlju, uveli su mnoga umijeća kod Grka, prije svega pismo kojega Grci, vjerujem, nisu prije imali. Na početku su to bila slova koja su koristili svi Feničani ali s vremenom kad su promijenili svoj jezik promijenili su i redosljed slova. Grci koji su uz njih živjeli na tim prostorima i u to vrijeme, uglavnom su bili Jonjani. Oni (Jonjani) su naučili slova od Feničana i nakon što su promijenili izgled nekolicine od njih, počeli su ih koristiti. Budući da su Feničani uveli ta slova u Grčku, bilo je ispravno što su ih Grci zvali ‘poinikeia’. I sam sam vidio Kodmosova slova uklesana na tronošce ismenijskoga Apolonova hrama u boečkoj Tebi, slična po mnogo čemu jonskim slovima” (Her., *Hist.*, 5.58-59).

14 Grč. *Κάδμος*, lat. *Cadmus*, prema grčkoj mitologiji, sin feničkoga kralja Koniga iz Tira i Telefase te brat Feniksa, Kiliksa i Europe.

spominje Herodot i za koga se vjeruje da je u Grčku uveo alfabet jest bio Feničanin, ali je, prema grčkoj legendi, bio i utemeljitelj grada Tebe. Upravo tu leži dvojba. Teba se, naime, pojavila u povijesti oko 1600. pr. Kr., a uvođenje alfabeta zbilom se negdje između 900. i 800. pr. Kr. Iz toga proizlazi da Kadamo nikako nije mogao biti onaj tko je prilagodio feničko pismo grčkom (Jeffery, 1961, 1-21; Jeffery, 1982, 819-833; Coldstream, 1977, 295-302; Powell, 1991, 5-20; Burkert, 1992, 25-33; Snodgrass, 1980, 78-84; Thomas, 1992, 52-73; West, 1999, 24-27). Pod osnovnim *literarnim* odgojem kod starih Helena podrazumijevamo učenje čitanja i pisanja, koje je trajalo i po nekoliko godina prije nego što su djeca to usvojila tako da su se time mogla suvereno koristiti. Pa kažimo nešto o svakom od njih.

8. Čitanje

Kod starih Helena učenje čitanja trajalo je znatno duže nego što je to danas slučaj. Zašto je bilo tako? Jesu li tadašnji učenici bili manje nadareni nego ovi danas? Ni slučajno. Problem je ležao u samom pisanju teksta. Tada još uvijek nije bilo interpunkcije, uglavnom se pisalo majuskulom od ruba do ruba papira, riječi se nisu odvajale, nije bilo zasebnih ulomaka, manjkali su podnaslovi, učilo se čitati iz neodgovarajućih “udžbenika”, koji nisu bili pisani za djecu, pa su često i sami sadržaji bili neshvatljivi, koji put veoma daleki od dječjega svijeta i dječjih interesa. Evo primjera koji će to pokazati:

SRDŽBUMIBOGINJOPJEVAJAHILEJAPELEJUSINAPOGUBNUKOJA
NOZADAAHEJCMATISUĆUJADASNAŽNEJEDUŠEMNOGIHJUNAKAONA
KAIDUPOSLALAAANJIHJESAMEUČINILAPLIJENDABUDUPSIMAIPTICAMA
GOZBA

Danas se taj tekst piše ovako:

Srdžbu mi boginjo, pjevaj Ahileja, Peleju sina,

Pogubnu, kojano zada Ahejcima tisuću jada,

Snažne je duše mnogih junaka ona k Aidu

Poslala, a njih je same učinila plijen da budu

Psima i pticama gozba (Ilijada I, 1-5, preveo T. Maretić).

Pri učenju čitanja primjenjivala se metoda *sricanja* slova i slogova. Učenik bi najprije naučio slova, potom bi ih vezao u slogove, riječi, fraze i rečenice. Kao štivo su se koristili Homerovi epovi, Ezopove basne i *Zakoni* velikoga Solona. Posebni učitelji, spominjani *gramatisti*, nudili su se Atenjanima kao instruktori njihove djece u tom umijeću.

Učitelji su od prvoškolaca tražili da najprije nauče oblike slova alfabetским redom, a potom su ih morali govoriti natraške i preko reda. Nakon što su slova bila naučena, od njih su se formirali slogovi, a potom riječi, odnosno imenice i glagoli. Tek se poslije pristupilo čitanju; na početku po slogovima i sasvim polako, kako su to dopuštale sposobnosti učenika, a poslije sve brže i brže, dok tehnika čitanja nije posve bila usvojena. Platon je tražio da se čitanje i pisanje uči od 11. do 13. godine. I po njegovoj je uputi učenik najprije trebao upoznati slova kao najjednostavniji oblik

gramatičke nastave, da ih dobro okom i uhom razlikuje. Potom se pristupilo *čitanju*, gdje je učenik pokazao koliko dobro raspoznaje slovo od slova. Jako se pazilo na to da djeca shvate narav pojedinih glasova, da ih pravilno i čisto izgovaraju (Dlustuš, 1907, 155; Menn, 1950; Sturm, 1961).

Sofisti su pokušali osmisliti najbolji način za učinkovitost nastave, ono što bismo danas nazvali metodičkim postupkom. Tako je negdje 400. pr. Kr. nastala tzv. tragedija slova, šaljiva igra u stihovima u kojoj su se po redu nabrajala 24 slova, a potom slogovi, i sve to u stihovima. To je bila abeceda u obliku tragedije za osnovne škole unutar koje se obradilo sedamnaest suglasnika udruženih sa sedam samoglasnika, što je činilo sedamnaest zborova ili pjevanja. Djeci su se dakle kroz stihove i melodiju posredovala slova i njihov izgovor. Pritom se pazilo na pravilno naglašavanje i na čist izgovor, a naglasci i interpunkcije, koji su bili uvedeni znatno kasnije, bilježili su se na višim stupnjevima školovanja (Dlustuš, 1907, 156-157; Nestle, 1976, 58 ss).

Budući da su *knjige* bile rijetkost, učilo se napamet cijele ulomke Homerovih spjevova. Cilj toga nije bilo samo poznavanje jezika niti njegova vrsna uporaba, nego je trebalo pobuditi osjećaj za lijepo i ljupko, veliko i snažno, vrijedno i znamenito. Učenici su preko *Ilijade* i *Odiseje* dolazili do spoznaje o bogovima i vjerskim sadržajima. Usto su se upoznavali s grčkim herojima, koji su postajali njihovi osobni ideali i uzori vrijedni divljenja i nasljedovanja (Cecchi, 1959). Na taj se način učilo ono čemu je i bilo namijenjeno školovanje, naime usvajanje kreposti i vrlina. Naglasak je te i takve “nastave”, doduše, bio na literarnom, ali se mladež istovremeno odgajala u grčkom *duhu* i *ponašanju*.

Mnogi su naučili cijelu *Ilijadu* napamet, a svake četvrte godine u posebnoj prigodi deklamirali bi je dječaci pred cijelom zajednicom. Uz Homera su se čitali i Hesiod, Ezop, Solon te neki tragičari. Dok su iščitavala tu literaturu, djeca su dolazila i do mnoštva *važnih spoznaja*: zemljopisnih, povijesnih, prirodoslovnih itd. Grci su inače pjesnike smatrali narodnim učiteljima. Tako u Platonovu *Protagori* (325) stoji zapisano: “Kad nam dječaci nauče čitati i kad pisano mogu čuti bez prekidanja, onda napamet uče pjesme izvrsnih pjesnika u kojima su sadržane opomene i tumačenja i u kojima se diče i slave drevni izvrsni muževi što služe mladeži za divljenje i za nasljedovanje. Jer pjesnici neka nam budu kao oci i roditelji u mudrosti.”

Na istu temu u Lukijanovu *Anaharsisu* (1200) Solon kaže: “Najprije budimo dušu naukom o glasovima i brojevima, pa učimo dječake pisati i razgovijetno čitati. Kad uznapreduju, onda im kazujemo rečenice mudrih ljudi, djela drevnih vremena i plodne misli pa sve to zaodijevamo u lijepe stihove radi lakšeg pamćenja. A dok dječaci slušaju o junaštvima i o djelima koja u pjesmi žive, pokreće se to pomalo u njima samima pa ih nagoni na nasljedovanje, ne bi li se i njima jednoć divili i opjevali ih njihovi potomci. Mnoga takva djela opjevali su nam Homer i Hesiod” (prijevod: Dlustuš, 1907, 158).

Platon pak u svojim *Zakonima* spominje da su dječaci pri čitanju naizust učili čitave pjesnike ili izvratke iz pjesama, poglavlja, zbirke. Čini se da im je u tom slučaju stajala na raspolaganju neka vrsta *hrestomatije* ili *zbirke* pjesničkih djela. Usto su djeca dobivala osnovne upute o metričkim elementima te su vježbala skandiranje stihova i ritmičko čitanje i pjevanje uz liru. Kako nije bilo udžbenika, osnovnoškolska nastava

uglavnom se sastojala od učiteljeva kazivanja i diktiranja, odnosno pisanja i ponavljanja učenika. Budući da je pritom trebalo mnogo memorirati, od velike je koristi bio vezani slog. Negdje su se čak i zakoni učili na melodiju da bi ih se lakše zapamtilo (Dlustuš, 1907, 138-159; Heubeck, 1979).

9. Pisanje

Nakon što su dječaci naučili čitati, prešlo se na *pisanje*. Pritom se, kao što rekosmo, koristilo drvenom pločicom koja je s obje strane bila presvučena voskom te pisljkom (*stylos*) od kovine ili slonove kosti koja je s jedne strane bila zaoštrena da bi se moglo urezivati pojedina slova u vosak, a s druge zaravnata da bi se ispisana slova moglo poravnati i po tome ponovno pisati (Pöhlmann, 1983, 51-64). Učitelj pisanja sam bi prije učenika upisivao u vosak pojedina slova i riječi (Pöhlmann, 1983, 73-81). Iza njega bi išao učenik i po tome lagano prelazio da usvoji vještinu oblikovanja pojedinoga slova. Znalo se dogoditi da bi pri tom poslu učitelj svojom rukom vodio učenikovu ruku. Nakon što bi lijepo oblikovali slovo na pločici, dječaci bi ga potom prepisivali na *papirus*, a poslije, negdje u 3. st. pr. Kr., i na pergament. Poslije se za krasopis koristilo posebnim vježbenicama na kojima su bila ispisana slova, riječi, lijepe izreke i stihovi. Nije se inzistiralo na tome da djeca pišu brzo i krasno. To je bio posao posebno obučeni i izvježbani robova koje se angažiralo kada je takvo što bilo potrebno. Za izvlačenje pak crta na voštanim tablicama unutar kojih su se ispisivala slova postojao je poseban kolutić od olova koji je laganim pritiskom ostavljao iza sebe željeni trag. Više ispisanih voštanih pločica moglo se povezati u “knjigu”, koja se zvala *πολύπτυχοι δέλτοι* (*poliptihoi deltoi*). U tom slučaju prva i posljednja stranica nisu bile presvlačene voskom, a služile su kao korice knjige (Dlustuš, 1907, 1959; Schubart, 1960).

Već se odavno znalo i za “papirus” koji se savijao u svitke i po kojemu se pisalo posebnom pisljkom i crnilom. Pisalo se i na posebno priređenoj ovčjoj ili kozjoj *koži – pergamentu*. Ispisane papiruse i kože namotavalo se na posebne štapiće koje se pohranjivalo u zasebne kutije s poklopcem. Na gornjem dijelu svakoga svitka bio je pričvršćen papirić s “naslovom knjige”. Po papirusu i koži pisalo se rogozom, koji je bio zaoštren i rascijepljen poput kasnijega pera, a umakalo ga se u crnu tintu koja je bila u bočici s poklopcem. Koji put je pisar imao pri ruci dvije bočice, jednu s crnom, a drugu s crvenom tintom, da bi se prilikom pisanja naglašavale pojedine riječi (Birt, 1974; Bethe, 1983). Što se tiče školskih *udžbenika*, jasno je da ih nije bilo u današnjem smislu riječi. U tu su se svrhu učenici služili djelima pojedinih pjesnika poput Homera, Hesioda, Ezopa i ostalih. Na njima su stjecali umijeće čitanja i iz njih crpili *odgojne* i životne sadržaje (Steinthal, 1890).

10. Računanje

Kod Atenjana se u osnovnoj školi učilo i računanje, i to, po svemu sudeći, *zbrajanje, oduzimanje, množenje i dijeljenje*. To se postizalo na dva načina: pomoću prstiju ili

koristeći se posebnim računaljkama, *abacus* (abak) sa žljebovima ili žicama (Ambrisi i Desideri, 1989, 5-7; Pullan, 1968). Kod jednih su bili kamenčići, a kod drugih kuglice. Pri zbrajanju i oduzimanju na računaljci kamenčići bi se dodavali ili kuglice povlačile već prema tome kakav je zadatak bio postavljen, a rezultati bi se obično pisali zasebno da ih se ne bi moralo memorirati, što bi otežavalo postupak (Friedlein, 1869).

Sama operacija *zbrajanja* nije se mnogo razlikovala od one koju danas prakticiramo, a *oduzimanje* se izvodilo na računaljci oduzimajući onoliko kamenčića koliko se htjelo. I operacija *množenja* obavljala se na računaljci, ali tako da se neki broj kamenčića dodavao toliko puta koliko ih je na pojedinim linijama trebalo za umnožak. *Dijeljenje* je pak bilo dosta zamršena i poprilično nepouzdana operacija, koju se izvodilo tako da su broj kojim je valjalo dijeliti jednostavno oduzimali od djeljenika, a ostatak se pretvarao u neku vrstu operacija s razlomcima, npr. $6 : 3 = 6 - 3 - 1/6$ od djeljenika. Rezultati tih matematičkih operacija pisali su se potom na zaseban papir. Stari su se Heleni pri osnovnom računanju služili i *prstima*. Pritom se koristilo lijevom i desnom rukom, odnosno položajima prstiju na jednoj i drugoj ruci. Svaki je položaj imao svoje značenje i iskazivao je određenu numeričku veličinu (Fettweis, 1923; Menninger, 1934).

11. Glazbeni odgoj

Atenjanima je gimnastika u prvom redu služila promicanju zdravlja i tjelesne snage; *glazbu* se učilo da bi dokolica bila što osmišljenija, a do nje su Atenjani itekako držali (Albrecht, 1987). Učitelj zadužen za tu vrstu obrazovnih sadržaja bio je kitarist (*kitharistés*, *κιθαριστής*), a prema Platonovu *Protagori* (*Prot.*, 326A), koristio se sličnim metodičkim postupcima kao i gramatist dok bi učenike uvodio u Homerov svijet pokušavajući ih naučiti umjerenosti i odvlačeći ih od svega nevaljalog. Kitarist je učio dječake svirati na liri, a potom i pjevati lirske pjesme svojim drugovima. Tako su i sami postajali kulturniji, mogli su se bolje kontrolirati i održavati ravnotežu u životu, pa je zbog toga cijeli njihov život postajao boljim. Osoba je postajala staloženija te istovremeno sređenija. Očito je da se klasični atenski odgoj te vrste razlikovao od onoga što bismo danas nazvali satom glazbenoga odgoja. Naravno, i tada je učenik trebao uistinu naučiti svirati liru, no naglasak nije bio na učenju glazbe kao takve, nego na tome da učenik nauči svirati i pjevati pjesme proslavljenih pjesnika. Vrijednost tog postupka kod Atenjana se dijelom odnosila na to da je boljar, aristokrat zbog svojega društvenog statusa, jednostavno morao imati glazbena znanja i umijeća, a dijelom i zbog toga što je ta vrsta pjesama, odnosno glazbe, sama po sebi djelovala odgojno. Usto su Grci bili uvjereni da glazba ili jednostavno njezin zvuk može snažno utjecati na karakter i raspoloženje onoga tko je sluša. Divlja glazba, tako se tada učilo djecu, može stvoriti divlje učinke kod ljudi, pitoma pak smirenost. Kitarist je trebao bodriti učenike da smjerno sviraju i na taj način promiču staru odgojnu maksimu koja je bila zapisana na Apolonovu svetištu u Delfima: *μηδὲν ἄγαν* – ničega previše, ništa odveć!

Ne zna se sasvim pouzdano koliko su Grci uistinu držali do učinkovitosti glazbenoga odgoja i koliko su ga upravo zbog toga njegovali. Danas neki smatraju da bi navedeni stav mogao biti apsurdan. S druge strane, glazba je uistinu korištena da bi smirivala ondje gdje je mir bio potreban, posebno za psihički rastrojene ljude. I danas se primjerice smatra da popularna glazba veoma blagohotno djeluje na glazbenike kao i na one kojima je namijenjena. U svakom slučaju, stari su Grci vjerovali da dobra glazba, kao i ona koja to nije, može u ljudima izazivati, do određene razine, dobre ili loše učinke. Platon je svakako bio uvjeren u to. Kod njega naime čitamo: “Protiv novog stila glazbe treba se čuvati svo vrijeme jer gdje god su uvedeni novi stilovi glazbe, oni su sa sobom donijeli i nove stilove ponašanja i nova vjerovanja” (Plat., *Rep.*, 424C).

Teško bi bilo nešto više kazati o kitaristu budući da istraživača antičke grčke glazbe nema u izobilju i ona nije bila najprisutniji predmet istraživanja tih ljudi i toga podneblja. No ono što znamo jest da su stari Grci mnogo držali do kitarista i da je njegova poduka bila veoma važna i visoko na tadašnjoj ljestvici društvenih vrijednosti. Tada se naime mislilo i vjerovalo da glazba ljudskoj duši čini isto što gimnastika čini ljudskom tijelu, pa je u tom uvjerenju Platon veoma lucidno primijetio da onaj tko ne zna pjevati ili plesati jednostavno nije obrazovan čovjek. Prema Aristotelu, život ni u kojem slučaju nije smio biti sveden na puko robovanje svagdanjem kruhu, nego u njemu treba ostati dovoljno mjesta i za duševno, plemenito, uzvišeno, nadahnuto, umjetničko, što omogućuje glazba. Otuda kod Atenjana i potreba da se spaja glazba s gimnastikom da bi te dvije vrijednosti, prema Platonu, međusobno se prožimajući, oblikovale razborit i odlučan duh kod građanina. Djecu se podučavalo osnovnim umijećima pjevanja i sviranja, pri čemu se koristilo *himnima* da bi vježbala glasove, a *frulom* i *lirom* da dođu u prvi doticaj s glazbenim instrumentima (Beschi, 1991, 35-50; Becker, 1966; Behn, 1954). Vjerojatno se s glazbenom podukom u Helena počinjalo tek kada se kod djece pokazao određeni napredak u čitanju i pisanju. U osnovnoj školi isti je učitelj koji je djecu podučavao slova podučavao i glazbu. S vremenom se to razdvojilo.

Kako je konkretno izgledao glazbeni odgoj u starih Helena? Najprije bi dječaci po ustaljenom običaju pjevali himne da bi slavili junake, pretke i bogove (Brand, 2000; Castaldo, 2000; Gabriel, 1992). Usljedilo bi nešto složenije vježbanje, poput napjeva pjesnika Timoteja i Filoksena, gdje se više inzistiralo na pravilnom oblikovanju *tona* da bi se razumjela poruka napjeva, odnosno na *ritmu*, što je davalo poseban ugođaj uhu. Do te je razine dopirao osnovnoškolski glazbeni odgoj u Ateni, a *glazbeno* se obrazovanje viteške mladeži događa kroz učenje sviranja na nacionalnim instrumentima,¹⁵ pa ćemo nešto kazati i o njima. *Lira*, narodni instrument starih Grka, sastojala se od

---

15 Riječ je o nekoliko njih. Forminga (*φόρμιγγις*) spada među najstarije grčke instrumente sa strunama (9. st. pr. Kr.). Imala je 2-6 struna. Epski je pjevač svoj iskaz pratio uvijek formingom kao što to opisuje Homer. Nju su zamijenile: lira (*λύρα*), nastala negdje u 9. st. pr. Kr. Najprije je imala 3-4 strune, a poslije sedam odnosno osam. Smatrana je Hermesovim izumom, a bila je simbolom pjesnika i mislilaca, iz čega je poslije nastao i pojam “lirika”; potom kitara (*κithάρα*), koja je također imala strune (5-12), a nastala je negdje između 8. i 7. st. pr. Kr. Koristilo ju se u posebno svečanim zgodama, osobito pri štovanju boga Apolona. Njima svakako treba dodati aulos (*αὐλός*), frulu ili sviralo koje nije grčkoga podrijetla, ali su ga Grci veoma često koristili. Ima iza sebe tisućljetnu povijest. Prema Homeru, Hesiodu i Aristofanu, instrumenti su se ukrašavali zlatom i slonovom kosti, a njima su se uvelike koristili pjevači zvani rapsodi.

trupa presvučenog kožicom, a pravila se od gornje i donje kornjačine ljuške odnosno od drvena korita na koje se prikivalo kornjačin plosnati trbušni štit (Abel, 1969; Aign, 1963). Na gornjem dijelu trupa ugrađivala su se dva jarčeva roščića koja su bila povezana prečkom. Pri donjem kraju trupa pričvrstili bi čavličima strune od ovčjega crijeva, a potom ih povukli do gornje prečke i po potrebi zategnuli. Po svemu sudeći, slično je morala izgledati i *forminga* koju Homer spominje u svojim pjesmama. Od lire je poslije nastala *kitara*, nešto savršeniji i zvučniji instrument čiji nije bio šupalj samo temeljni trup nego i krakovi, i to sve do vrha (Usener, 1990). I na liru i na kitaru Grci su pričvršćivali vrpce koju se moglo staviti preko leđa. Pri sviranju se u desnoj ruci držala “trzalica”, štapić kojim bi se doticale strune kada se htjelo postići nešto jači zvuk, a prstima lijeve ruke prebiral se po strunama izvodeći pratnju za pjevanje. Stoga se ljevicom tiho pratilo pjevanje, a desnicom prebiralo prije nego što bi se počelo pjevati. Na početku je lira imala četiri strune, a poslije su i lira i kitara dobile po sedam i više njih (Dlustuš, 1907, 173-174; Ziebarth, 1913; Nilsson, 1955).

12. Tjelesni odgoj

Osim učitelja *gramatiste* (*γραμματιστής*) i onoga glazbenoga odgoja, *kithariste* (*κιθαριστής*), atenskom je dječaku u osnovnoj školi bio na raspolaganju i učitelj tjelesnoga odgoja, tzv. paidotrib (*παιδοτριβης*). Dječaci su mu bili slani da im snaži tijela, da budu isto tako kreпка i moćna kao što je to bio i njihov um. Gramatist i kitarist razvijali su karakter u dječaka, a paidotribi su inzistirali na zdravlju njegova tijela. Dječaci bi im odlazili s navršenih dvanaest godina. Vježbali su u posebnim prostorijama zvanim palestre (*παλαίστρα*), gdje su usvajali vještine šakanja, trčanja, hrvanja – sve ono u čemu su se natjecali Feačani kada ih je pukim slučajem nakon brodoloma posjetio Odisej. Palestra je bila veliki nenatkriveni prostor okružen kolonadama i pratećim prostorijama. Prvotno je palestra vjerojatno bila otvorena građevina okružena trijemovima te pratećim odajama koje su se nalazile izvan trijemova, a služile su kao svlačionice odnosno prostorije za premazivanje uljem i posipanje pijeskom te, nakon obavljenih vježbi, kao mjesta gdje su mladići ponovno navlačili odjeću nakon što su posebnim priborom sa sebe sastrugali prije naneseo ulje i pijesak (Bengtson, 1971). Tjelesne su se vježbe sastojale od igara koje su se djeci posebno svidale i koje prakticiraju manje-više sva djeca svijeta svih vremena. Poslije su se uvježbavale i one koje su pripadale *pentatlonu*, i to u mjeri koja je priličila djeci. Tome su se dodavale igre koje su mladi jako voljeli i u njima uživali kao što su penjanje, loptanje, jahanje, plivanje itd., sve ono što je čvrsnulo njihova tijela i davalo im lijep izgled. Jasno, kada je kod djece bilo u pitanju bacanje diska odnosno koplja, to se prilagođivalo njihovoj dobi, što će reći da je sportski rekvizit bio znatno manji, lakši, primjereniji. Primjerice, koplje je bio običan štap bez metalnoga šiljka i remena kojim se na sredini omotalo da bi dobilo rotacijski pokret pri izbačaju (Decker, 1995; Finley i Pleket, 1976; Sinn, 1996).

Postojalo je i po više palestri u pojedinim gradovima, koje su iznajmljivali neki paidotribi ili ih je sam grad stavljaao na raspolaganje zainteresiranim pojedincima. Javne

palestre u kojima su odrasli provodili dobar dio svojega vremena bile su privilegirano mjesto susreta. Tako na jednom mjestu zbori Sokrat da se prošle večeri vratio u Atenu nakon što je izbivao neko vrijeme zbog službe u vojsci, pa je mislio potražiti neke svoje stare prijatelje. I tako je sišao u taursku palestru i ondje pronašao veliki broj prijatelja koje je poznao (Plat., *Harm.*, 153A). U palestrama se stjecalo mnoštvo sportskih vještina koje su dječaci usvajali kao oblik tjelesnoga odgoja, poput trčanja, skakanja u daljinu, bacanja diska, koplja, hrvanja, šakanja, što se zvalo *pankracion* (*παγκράτιον*) ili *pentathlon* (*πένταθλον*). Vjerojatno se u palestrama nije nalazilo trkalište, pa su helenska djeca, barem što se tiče početka, vježbala na otvorenom, drvećem okruženom mjestu smještenom uz vodu, a tek poslije, kada se školska poduka malo bolje usustavila, pokazala se potreba za zatvorenim prostorom (Popplow, 1960). *Pankracion* odnosno *pentathlon* bio je veoma široko zastupljen oblik natjecanja i nadmetanja što su se održavala prigodom pojedinačnih igara, a njih je bilo poprilično u staroj Grčkoj i obično su se vezale uz religijska slavlja. Povjesničari se ne slažu u svim detaljima koji se odnose na *pentathlon*, no čini se sigurnim da je pobjednik događaja bio onaj tko je bio prvi u trima od tih nadmetanja, a hrvanje je uvijek bilo zadnje. Pritom hrvanje i boksanje nisu bili toliko nasilni kao što je to danas ponekad slučaj. Hrvanje se sastojalo od tri runde, a cilj je bio protivnika baciti na zemlju. Boksanje nije imalo ni runde ni ring. Nadmetanje je trajalo dok se jedan od natjecatelja ne bi predao. Oba su natjecanja ipak sadržavala određene radnje koje su bile zabranjene, poput nekih udaraca u boksu ili zahvata u hrvanju. S tog je stajališta postojala razlika između *pankraciona* i *pentathlona*. U prvom je bilo dopušteno gotovo sve, čak i udaranje i premlaćivanje. Ipak, boricima nije bilo dopušteno guranje prstiju u oči, ali sama činjenica da se to događalo na blatnom terenu mogla je povećati brutalnost nadmetanja. U skladu s tradicionalnim atenskim odgojem, cilj tih natjecanja bio je postizanje svekolike fizičke izvrsnosti dječaka. Budući da su se natjecatelji uvijek nadmetali goli, naučili su kako se brinuti za vlastito tijelo koristeći se načinima fragmentiranja vježbi kao i premazivanjem tijela uljem. Premda je paidotrib bio zadužen da nauči dječake učinkovitu hrvanju, boksanju, bilo bi pogrešno smatrati ga presudnim za različite atletske i gimnastičke vještine. S odgojno-obrazovnoga stajališta, njegova je važnost bila u tome što je učio dječake kako sačuvati tijelo zdravim, fleksibilnim, skladnim, uzvišenim, isto kao što se za kitarista pretpostavljalo da uči dječake kako njegovati zdrav i uzvišen duh na tragu onoga što će poslije i Rimljani uobličiti u slogan *mens sana in corpore sano* – zdrav duh u zdravu tijelu (Barrow, 2001, 45; Rösger, 1991).

LITERATURA

1. Abel, U. (1969). *Darstellung musischer Darbietungen auf attischen Vasenbildern*. Magisterarbeit. München.
2. Aign, B. (1963). *Die Geschichte der Musikinstrumenten im ägäischen Raum bis 700 v. Chr.* Diss. Frankfurt.
3. Albrecht, M. v. (1987). *Musik in Antike und Neuzeit (Quellen und Studien zur Musikgeschichte. Von der Antike bis in die Gegenwart)*. Frankfurt/M: Lang.

4. Alexandrakis, D. (1987). *The Education of Children from Birth to Age Fourteen in Classical Athens: 500-300 B.C.* Boston College: Verl. UMI, Ann Arbor, Mich.
5. Ambrisi, E. i Desideri, I. (1989). Abaco o Abbaco. U: Laeng, M., ur. *Enciclopedia Pedagogica*. Vol. I. Brescia: La Scuola, str. 5-7.
6. Aristofan (2005). *Oblaci*. Preveo, uvod napisao i komentar i dodatke sastavio Mladen Škiljan. Zagreb: Latina et Graeca.
7. Barrow, R. (1976). *Greek and Roman Education*. London: Macmillan.
8. Barrow, R. (2001). *Greek and Roman Education (Inside the Ancient World)*. Bristol: Classical Press.
9. Beaumont, L. A. (2012). *Childhood in Ancient Athens: Iconography and Social History*. London: Routledge.
10. Beck, F. (1964). *Greek Education, 450-350 B.C.* London: Methuen.
11. Becker, H. (1966). *Zur Entwicklungsgeschichte der antiken und mittelalterlichen Rohrblattinstrumente*. Hamburg: Beekes.
12. Behn, F. (1954). *Musikleben im frühen Altertum und im frühen Mittelalter*. Stuttgart: Hiersemann.
13. Bengtson, H. (1971). *Die Olympischen Spiele der Antike*. Zürich: Artemis.
14. Beschi, L. (1991). La prospettiva mitica della musica Greca. U: Kahil, L. i Linant de Bellefonds, P., ur. *Religion, mythologie, iconographie*. Roma: Ecole française de Rome, str. 35-50.
15. Bethe, Erich (1983). *Buch und Bild im Altertum*. Aalen: Scientia.
16. Birt, T. (1974). *Das antike Buchwesen in seinem Verhältnis zur Literatur*. Aalen: Scientia.
17. Blumenkamp, P. (1965). Erziehung. *RAC*, VI, str. 502 ss.
18. Booth, A. D. (1985). "Douris" Cup and the stages of schooling in Classical Athens. *Echos du monde classique / Classical Views*, 4, str. 274-280.
19. Brand, H. (2000). *Griechische Musikanten im Kult. Von der Frühzeit bis zum Beginn der Spätklassik*. Dettelbach: Röhl.
20. Burkert, W. (1992). *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
21. Castaldo, D. (2000). *Il pantheon musicale. Iconografia nella ceramica attica tra VI e IV secolo*. Ravenna: Longo.
22. Cecchi, S. (1959). La pedagogia di Isocrate. *Rivista di Studi Classici*, 7 (1), str. 18-133.
23. Coldstream, N. (1977). *Geometric Greece*. London: Methuen.
24. Decker, W. (1995). *Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen*. München: Beck.
25. Dlustuš, Lj. (1907). *Uzgoj u drevnih Helena*. Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni zbor.
26. Dover, K. J. (1978). *Greek Homosexuality*. Cambridge MA: Harvard University Press.
27. Ehrenberg, V. (1973). *From Solon to Socrates. Greek History and Civilization during the 6th and 5th Centuries BC*. London: Methuen.
28. Fettweis, E. (1923). *Wie man einst rechnete*. Leipzig: Taubner.
29. Finley, M. J. i Pleket, H. W. (1976). *Die Olympischen Spiele der Antike*. Tübingen: Wunderlich.
30. Forbes, C. A. (1929). *Greek Physical Education*. New York: Century.
31. Friedlein, G. (1869). *Die Zahlzeichen und das elementare Rechnen der Griechen und Römer*. Erlangen: Andreas Deichert.
32. Gabriel, I. (1992). Ein mittelalterliches Plektron aus Starigard/Oldenburg. Plektron und Plektrongebrauch in der antiken Welt. U: *FS Max Wegner*. Bonn: Habelt, str. 143-160.

33. Golden, M. (1990). *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press.
34. Harder, R. (1942). Die Meisterung der Schrift durch die Griechen. U: Berve, H., ur. *Das Neue Bild der Antike*. Band I. Leipzig: Koehler & Amelang, str. 91-108.
35. Harris, W. (1989). *Ancient Literacy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
36. Heubeck, A. (1979). *Schrift*. *Archaeologia Homerica* III, X. Stuttgart: KBW Verlag.
37. Hibler, R. W. (1988). *Life and learning in ancient Athens*. Lanham: Univ. Press of America.
38. Homer (2003). *Ilijada*. Preveo i protumačio Tomo Maretić. Pregledao i priredio Stjepan Ivšić. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
39. Jeffery, L. H. (1961). *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Oxford: Oxford University Press.
40. Jeffery, L. H. (1982). Greek alphabetic writing. U: Boardman, J. i dr., ur. *The Cambridge Ancient History*. Vol. 3, part 1. Cambridge: Cambridge University Press, str. 819-833.
41. MacDowell, D. M. (1978). *The Law in Classical Athens*. London: Thames and Hudson.
42. Marrou, H. I. (1956). *A History of Education in Antiquity*. Preveo G. Lamb. Madison: University of Wisconsin Press.
43. Menn, W. (1950). *Die Schrift und ihre Entwicklung*. Handbuch der Bibliothekswissenschaft I. Stuttgart: Bibliothek des Buchwesens.
44. Menninger, K. (1934). *Kulturgeschichte der Zahlen*. Breslau: Hirt.
45. Meyer, E. (1884). *Geschichte des Alterthums III*. 2. Stuttgart: Cotta.
46. Nestle, W. (1976). Die Begründung der Jugendbildung durch die Griechen. U: Johann, H.-T., ur. *Erziehung und Bildung in der heidnischen und christlichen Antike*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, str. 45-65.
47. Nilsson, M. (1955). *Die hellenistische Schule*. München: Beck.
48. Osborne, R. (1996). *Greece in the Making 1200 – 479 BC*. London: Routledge.
49. Owens, R. (2010). *Solon of Athens: poet, philosopher, soldier, statesman*. Brighton: Sussex Acad. Press.
50. Padilla, M. W. ur. (1999). *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*. Lewisburg: Bucknell Univ. Press.
51. Pleket, H. W. (1969). Collegium Iuvenum Nemesiorum. A Note on Ancient Youth-Organizations, U: *Mnemosyne*, 22 (3), str. 281-298.
52. Pöhlmann, E. (1983). Die Schriftreform in Athen um 403 und ihre Implikation. U: Kriss-Rettenbeck, L. i Liedtke, M., ur. *Erziehungs- und Unterrichtsmethoden im historischen Wandel*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, str. 51-64.
53. Pomeroy, S. (2014). *A brief history of Ancient Greece: politics, society, and culture*. New York: Oxford Univ. Press.
54. Popplow, U. (1960). *Leibesübungen und Leibeserziehung in der griechischen Antike*. Schorndorf: Hofmann.
55. Powell, B. (1991). *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press.
56. Pritchard, D. (2003). Athletics, education and participation in Classical Athens. U: Philips, D. J. i Pritchard, D., ur. *Sport and Festival in the Ancient Greek World*. Swansea: The Classical Press of Wales, str. 293-349.
57. Pullan, J. M. (1968). *The History of the Abacus*. London: Books That Matter.
58. Rösger, A. (1991). *Zur Schülerbeurteilung in der Antike. Hellenistische Schulwettbewerbe*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.

59. Schubart, W. (1960). *Das Buch bei den Griechen und Römern*. Heidelberg: Eberhard Pau.
60. Schwenk, B. (1996). *Geschichte der Bildung und Erziehung von der Antike bis zum Mittelalter*. Weinheim: Dt. Studien-Verl.
61. Sinn, U. (1996). *Sport in der Antike. Wettkampf, Spiel und Erziehung im Altertum*. Würzburg: Ergon Verlag.
62. Skinner, M. B. (2005). *Sexuality in Greek and Roman Culture*. Malden, MA: Blackwell.
63. Snodgrass, A. (1980). *Archaic Greece. The Age of Experiment*. Berkeley: University of California Press.
64. Stein-Hölkeskamp, E. i Stein-Hölkeskamp, K. J. (2010). *Die griechische Welt. Erinnerungsorte der Antike*. München: Beck.
65. Steintal, H. (1890). *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin: Ferd. Duemmler Verlagsbuchhandlung.
66. Sturm, H. (1961). *Unsere Schrift. Einführung in die Entwicklung ihrer Stilformen*. Neustadt/Aisch: Degener.
67. Thomas, R. (1992). *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
68. Usener, K. (1990). *Beobachtungen zum Verhältnis der Odyssee zur Ilias*. Tübingen: Narr.
69. West, M. L. (1999). *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.
70. Young, N. H. (1987). Paidagogos: the Social Setting of a Pauline Metaphor. *Novum Testamentum*, 29 (2), str. 150-176.
71. Ziebarth, E. (1913). *Aus der antiken Schule. Sammlung griech. Texte auf Papyrus, Holztafeln*. Bonn: Marcus und Weber.

Marko Pranjić, Zagreb

THE EDUCATIONAL SYSTEM IN ATHENS

Summary

After reading the oldest sources and using them as arguments, the research resulted in the conclusion that Solon was the person who systematized education in Athens by defining in his regulations that each person should develop according to his or her natural proclivities and his or her mental and physical strength. At first, the family was responsible for education, as demonstrated by using fairytales and toys while the child is still in its cradle, while further education was pursued by hiring a supervisor who accompanied the child to school where children received, in addition to reading, writing and computing, the first information about music, drawing and gymnastics. Initially, teaching children how to read, write and compute was somewhat mechanical; however, they later adopted the best of poetry, a responsibility of the grammarian, which largely determined the mental and ethical development of students. In teaching, they used literary products of general social interest, so children only repeated what they heard at home, which also uplifted their parents' spirit. They learned songs by heart and sang them accompanied by cithara and lyre, while the ideas absorbed from

them fueled the children's youthful enthusiasm in gymnastics. Teaching was thus in accordance with the spirit and opinion prevailing in the family home, i.e. with the entire folk tradition. The children of Athens were educated harmoniously and consistently by their parents, school and public life, so no dichotomy was possible in education. This was guaranteed by a well-designed educational system which extended from home education to primary school education, and later to secondary school education where an emphasis was put on grammar, arithmetic, geometry, astronomy and a significantly higher degree of athletic and martial skills. Education ended in spheres of speculative philosophy and highly effective legal rhetoric.

Key words: Solon, guardian, grammaticist, grammatician, education, Athens, ancient Greece